הרב משה צבי נריה

האתרוג בט״ו בשבט

ראשי פרקים

מבוא
א. א׳ תשרי — ט״ו בשבט
ב. ההבדל בין הבשלה בכח ובפועל
ג. רמז בתורה לשני ראשי שנים
ד. קביעת השנה באתרוג

מבוא

לשם קביעת השנה של פירות לעניין הפרשת תרו״מ, נדרש לדון בשני מישורים: א. גודל הפרי. ב. אימתי הוא ר״ה.

בגמרא בר״ה יג ע״ב, מנו את הזמנים המגדירים גודל הפרי:

> אמר רבה, אמור רבנן: אילן בתר חנטה, תבואה וזיתים בתר שליש, (הולכים אחרי הבאת שליש גידול), ירק בתר לקיטה.

ובגמ׳ בראש השנה יד ע״ב מובאת דעת רבן גמליאל שבאתרוג אנחנו הולכים אחרי עונת הלקיטה.

מה פשר החלוקה הזאת? מדוע אילנות בתר חנטה, ואתרוג בתר לקיטה כמו ירק?

א. א׳ תשרי — ט״ו בשבט

הגמרא בראש השנה יד ע״א מסבירה מדוע קבעו את ט״ו בשבט כר״ה לאילנות:

> אמר רבי אלעזר אמר רבי אושעיה, הואיל ויצאו רוב גשמי שנה,

* הרב מ״צ נריה זצ״ל העביר שיעור קבוע ברדיו (בשנים: תש״ח-תשי״ד, תש״ך-תשכ״ז) במשך כחצי שעה, ובו דיבר הרב זצ״ל בדברי הלכה השייכים לזמני השנה, ולנושאים אקטואליים שעמדו על הפרק. שיעור זה העביר לקראת ט״ו בשבט. מאמר זה פורסם בגירסה ראשונה: אמונת עתיך, 14 (תשנ״ז), עמ׳ 13-16.

> ועדיין רוב תקופה מבחוץ. הכי קאמר, אף על פי שרוב תקופה מבחוץ (שטרם עברה תקופת טבת, קבענו את ר"ה לאילנות לט"ו בשבט), הואיל ויצאו רוב גשמי שנה.

רש"י בד"ה הואיל, מבאר:

> שכבר עברו רוב ימות הגשמים, שהוא זמן רביעה, ועלה השרף באילנות, ונמצאו הפירות חונטים מעתה.

התוספות שם בד"ה באחד בשבט, מזכירים את מושג חנטת הפרי, אך מסבירים שכל החונט קודם שבט, חונט מגשמי השנה שהסתיימה לפני ראש השנה (א' תשרי).

דין זה נמצא בירושלמי ר"ה א, ב כמחלוקת בין ר' אילא ורבי זעירה:

> רבי אילא רבי לעזר בשם רבי הושעיה אמר, כבר יצאו רוב גשמי שנה כולה, וכבר רובה של תקופה מבחוץ. רבי זעירה אמר, עד כאן הן חיין ממי השנה שעברה, מיכן והילך הן חיין ממי השנה הבאה.

הטורי אבן בר"ה יד ע"א ד"ה הואיל, מסביר שדברי ר' אילא ור' זעירא בירושלמי הם שני טעמים נפרדים. לפי ר' אליא הפירות חונטים מעתה, כלומר מעתה מתחילה תקופה חדשה לפירות. חכמים עקרו את ר"ה לאילן מא' תשרי לט"ו בשבט מכיון שרוב העצים חונטים בט"ו בשבט.

לעומת זאת, לפי רבי זעירה ר"ה לאילן הוא אמנם בא' תשרי, אלא שעד ט"ו בשבט נמשכת עדיין השפעת המים של השנה הקודמת, מכאן ואילך תתחיל השפעת המים של השנה הבאה, ואנחנו קובעים את המחזוריות של המעשרות לפי המים, אם המים שייכים לשנה השניה, אזי הפרי הוא משנה שניה, ואם עיקר גידול הפרי הוא ממי השנה השלישית הרי הפרי משתייך לשנה השלישית.

כדברי הטורי אבן בהסבר ר' זעירא, כותב כבר הרב יום טוב בן אברהם, הריטב"א בראש השנה י ע"א ד"ה ופירות:

> וטעם הדבר, דכיון שאילן גדל על רוב מים של שנה שעברה, וכל שחונט בין תשרי לשבט אינו אלא מחמת יניקת מים שלפני ראש השנה, ושרף שעלה בו מחמת אותם מים ואותה יניקה הוא שהוציא פירות אלו, הילכך עשאם הכתוב לפירות אלו, כאילו חנטו קודם תשרי, הואיל והחנטה משרף שלפני תשרי הוא.

התאריך הקובע הוא בעצם ראש השנה — א' בתשרי, אלא שט"ו בשבט הוא הזמן שבה נסתיימה יניקת המים מלפני ראש השנה, ועכשיו מתחילה תקופה

חדשה, לכן הפירות שחנטו עד ט"ו בשבט שייכים ליניקת מים מלפני תשרי. וחנטת הפירות שאח"כ היא ממים של השנה הבאה, ועונת התרומות והמעשרות מושפעת מיניקת המים.

ב. ההבדל בין הבשלה בכח ובפועל

הדברים הללו, בצורה שונה קצת, חוזרים גם בדברי הריטב"א בראש השנה יב ע"ב ד"ה תנן התם:

> ואם תאמר מפני מה הלכו באילנות לכל דיניהם בתר חנטה, חוץ מעונת המעשרות? ואומר מורי הרב (הכוונה לרשב"א) שהאילן שכבר הוא גדול וניטע ושרשו בארץ, גזעו שותה ומתרוה בכל גשמי שנה, ומשהגיע לחנטה כבר קבל כל יניקתו הצריכה להביא הפרי לכלל שלמות, ומעצמו הוא ממשיך יניקתו וגומר פריו מכאן ואילך, הלכך אף על פי שהפרי עצמו לא קבל שלמות להיות גמר פרי לענין המעשרות, דלענין עונת המעשרות השתא הוא דבעי גמר פרי בפועל וליכא, אבל בדברים אלו מעתה יש לו שלימות גמר פרי בכח, ולפיכך די לו בכך.

המעבר משנת מעשר שני למעשר עני נקבע על פי שלמות גמר הפרי בכוח. בכוח יש כבר בעץ מלאי חדש של פירות. באילן ישנם שני דברים: א. האילן ב. הפירות שעתידים לגדול ממנו, יש כאן בכוח ובפועל. לעומת זאת, בתבואה שאין בה גמר פרי בכח, כיון שאין לתבואה גזע המסוגל להחזיק את הנצרך לגידול הפרי העתידי — הקובע הוא שליש גדולו ולא חנטתו. וממשיך הריטב"א:

> אבל תבואה עד שלא הביאה שליש אין חשוב שיהא לה שום שלימות ואפילו בכוח, כי אין לה גוף עיקרי ניטע בארץ, לקבל עצמו יניקה ושרף מעתה לגמור בהם פרי שלה מכאן ולהבא.

לכן לענין קביעות שנה של פירות האילן מספיקה הגעת הפרי לבשלות בכח.

ג. רמז בתורה לשני ראשי שנים

בדרך אחרת קרובה לזו מסביר את העניין רבינו נסים גירונדי, הר"ן, בחידושיו לראש השנה יד ע"א ד"ה הואיל, שהביא את דברי רש"י שכבר יצא השרף באילנות, ומשמע שחנטה באילן מקבילה לשליש בתבואה. כשם שהתבואה עיקר גידולה כשמגיעה לשליש, כך הפירות עיקר גידולם כשהם חונטים, וכשכל גדילת הפירות ע"י השרף שעלה באילן לפני החנטה, זה עיקר גידולן של הפירות, הוא שוב מעורר את השאלה המתבקשת:

> וקשיא לי ולהוי נמי הכי, אכתי אמאי ראש השנה שלו שבט? דכי היכי דאזלינן בתבואה בתר שליש, ואפילו הכי אין ראש השנה שלה בזמן שהיא מביאה אלא ראש השנה שלה תשרי, אילן נמי, ניזל בתר חנטה, ולהוי ראש השנה שלו תשרי!

הר"ן אומר שכיון שיש רמז בפסוק: "ובשנה הרביעית... ובשנה החמישית" (ויקרא יט, כד-כה), שדרשו חז"ל בגמ' בר"ה י ע"א: "פעמים שברביעית ועדיין אסורה משום ערלה, ופעמים שבחמישית ועדיין אסורה משום רבעי" — על כרחינו שיש שני ראשי שנים לאילן מדין תורה, האחד — א' תשרי, והשני — חודש שבט, שבו הפירות חונטים. הר"ן רומז בכך לסברה של הריטב"א שלפירות האילן ישנה התחלה אחרת, והיא חנטת הפרי, ומכיון שרוב העצים חונטים בט"ו בשבט, אנחנו הולכים לפיו. כל זה בדין דאורייתא של ערלה או תרו"מ בדגן תירוש ויצהר.

ד. קביעת השנה באתרוג

לדיני דרבנן הוסיף הר"ן:

> בפירות האילן שחיובן מדבריהם לא הלכו חכמים אחר לקיטה, לפי שקודם לקיטתן הן נגמרים, שאף הם גדלין על רוב מים, ולא הלכו בהן אחר שליש שרוב האילנות אין פירותיהם מביאין שליש כאחד, ולפיכך הלכו להן אחר חנטה שהיא ידועה.

חכמים מצאו את התאריך המתאים ביותר בשביל לקבוע אותו, והחליטו לקבוע לפי הצד הכללי של איסוף הפירות או של גידול הפירות. בירקות שהגמר הוא לפני הלקיטה, ונלקטים כולם בזמן אחד, קבעו בהם את השנה לפי שעת הלקיטה. לעומת זאת באילנות הפירות אינם מביאים שליש כאחד, וגם אינם נלקטים כאחד, הלכו בהם אחר שעת החנטה כי רובם חונטים בזמן אחד.

הטורי אבן מעורר שאלה בנוגע לאתרוג. הרי שנינו בגמרא, שיש מחלוקת בין רבן גמליאל לרבי אליעזר, לפי ר' אליעזר אתרוג דינו כאילן לכל דבר, ואילו לדעת רבן גמליאל אנחנו הולכים אחרי לקיטתו כירק, כפי ששנינו במשנה בביכורים ב, ו, ובגמ' בראש השנה יד ע"ב:

> אתרוג שווה לאילן בשלושה דרכים ולירק בדרך אחד. שווה לאילן בג' דרכים: לערלה ולרבעי, ולשביעית. ולירק בדרך אחד שבשעת לקיטתו עשורו (אם לקטו אותו בשנה השלישית חייב במעשר עני).

האתרוג בט"ו בשבט

שואל הטורי אבן מדוע אמרו לגבי אתרוג בשעת לקיטתו עשורו, ואעפ"י כן אמרנו ראש השנה שלו שבט? אם הלקיטה היא הקובעת באתרוג, ולא החנטה כשאר אילנות, מה לשבט שהוא זמן חנטת פירות האילן ללקיטת האתרוג?

הטורי אבן מתלבט בזה מאוד ואיננו משיב על כך.

אנו מוצאים מחלוקת גדולה בגמרא בענין האתרוג, בין רבן גמליאל לרבי אליעזר, אם הולכים בו כאילן לכל דבר או אחרי ירק לענין מעשרות, מאידך רבותינו שבאושא הורו שאחר לקיטתו לכל דבר. ומצאנו בגמ' שאלות לענין דיני אתרוג במעבר משנה לשנה, במעבר מהשנה השישית לשנת השמיטה ומשנת השמיטה לשנה השמינית; רואים א"כ שבאתרוג יש משהו מיוחד.

נראה שעצם הגדרת האתרוג מסופקת מכיון שמצד אחד הוא "גדל על כל מים" (קידושין ג ע"א) ומצד שני גדל על אילן, ודינו כעץ — "פרי עץ הדר". זאת אומרת מצד אחד "גדל על כל מים" ומקבל השקאה חיצונית ולא רק מי גשמים, ומבחינה זו הוא קרוב לירק, אבל מאידך הוא דומה לאילן מצד שלמות הפרי. אותה הסברא של הריטב"א המבחין בין אילן לתבואה, מפני שבאילן יש מושג של פירות בכוח, אותה הבחנה קיימת גם באתרוג. על כן אפילו אם בעצם המעשה אנחנו הולכים אחרי הלקיטה, אולם ראש השנה שלו הוא ט"ו בשבט כי שייכת בו אותה שלמות בכח הקיימת בפירות האילן[1].

על פי סברה זו, המעמידה את דינו של האתרוג באופן שונה ומיוחד מבין שאר הפירות, ניתן להבין את מנהגם של חסידים ואנשי מעשה להתפלל על אתרוג יפה בט"ו בשבט[2].

1. נראה להוסיף הסבר על פי תרועת מלך (סי' כא אות ו), שכל הנלקט בשבט הרי הוכח שהוא חנט ממי שרף של שנה שעברה, ולכן הלקיטה עד ט"ו בשבט מוכיחה שינק ממי שנה שעברה שנמצאים בכח בעץ.
לפי מה שהוסבר לעיל אות ד. הרי שגודל הפרי הקובע נקבע על פי חכמים, על פי האפשרויות, ולכן רק אילן שחנטתו כאחד קבעו חנטה כשעה הקובעת, אבל באתרוג שאין לו חנטה קבועה, שהרי הוא מושקה בכל מים, ודר באילנו משנה לשנה, אין לקבוע כזמן אחיד בחנטה אלא בלקיטה, אולם לענין ר"ה יש להתחשב ביניקת המים מאיזו שנה הם המים.
2. הרב ישכר מדינוב, בני ישכר (מאמר חודש שבט, מאמר ב אות ב) כותב: "ר"ה השנה "לאילן", לא אמר "לאילנות" כמו באינך, יש לרמז מה שקבלנו מרבותינו להתפלל בט"ו בשבט על אתרוג כשר ויפה ומהודר שיזמין הש"י בעת המצטרך למצוה, כי הנה זה היום אשר עולה השרף באילנות, והוא כפי הזכות של כ"א מישראל, הנה מה טוב ומה נעים שיתפלל האדם ביום ההוא ראשית יסוד הצמיחה שיזמן לו הש"י לעת המצטרך את פרי עץ ההדר. והנה תפלתו תעשה פירות, וזה שרמז התנא באומרו לשון יחיד "לאילן" להורות על האילן המיוחד המבואר בתורה למצוה".